

GERMANIYA

INTERNATIONAL SCIENTIFIC
AND PRACTICAL CONFERENCE

**MODERN SCIENTIFIC RESEARCH:
ACHIEVEMENTS, INNOVATIONS AND
DEVELOPMENT PROSPECTS**

 9-ISSUE
11-JANUARY

[HTTP://WWW.INTEREUROCONF.COM](http://www.intereuroconf.com)

GERMANY 2023

БАДИЙ МАТН ВА УНИНГ ХУШМУОМАЛАЛИК КАТЕГОРИЯСИНИ ВОҚЕЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

Рузиева Нилуфар Хафизовна

Бухоро давлат университети

Таржимашунослик ва лингводидактика кафедраси ўқитувчиси

Табийки, тил ўзининг ҳар бир вазифасини ўзига ўзига хос шаклларда ифода этади, шунинг учун ҳам, «Тезислар» муаллифлари таъкидлаганларидек, тил тавсифида ана шу реаллашиш, ифодаланиш шаклларини ҳисобга олиш шарт. Аммо тилнинг у ёки бу вазифаси бир-биридан мутлақо ажратилган, тамомила мустақил ҳолда реаллашади дейиш унчалик ҳам тўғри бўлмайди. Зотан, коммуникатив (алоқа-аралашув) вазифа тилнинг вазифалари орасида энг марказий, етакчи вазифа эканлигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Албатта, ҳар қандай бадий асарда тилнинг коммуникатив вазифаси ҳам реаллашади, аммо эстетик вазифа биринчи планда туради, етакчилик қилади. Шунинг учун ҳам лингвистик адабиётларда бу ҳолатга мана бу тарзда алоҳида урғу берилади: «Бадий матн ҳар қандай нобадий матндан фарқли ўлароқ алоҳида вазифани – коммуникатив вазифа билан мураккаб ўзаро алоқадорликда намоён бўлувчи ва матннинг ўзига хос қурилишида ҳал қилувчи омил ҳисобланувчи эстетик вазифани бажаради».¹ Бу ўринда шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, тилнинг бу ўзига хос эстетик вазифаси намоён бўладиган соҳа фақат бадий асар матнидир, ундан бошқа бирон бир нутқ кўринишида тил ўзининг бу вазифасини реаллаштира олмайди деб қараш ҳам асосли эмас. Бу маънода тилшунос Д. Н. Шмелевнинг мана бу фикрлари диққатга сазовор: «Тилнинг бу вазифаси (эстетик вазифаси) фақат бадий асардагина намоён бўлмайди. Бизнинг диққатимиз жумланинг шаклига, фикр қай тарзда ифодаланганлигига қаратилган ҳар онда биз айнан шу вазифанинг ҳаракати доирасига кирамиз».²

Олимнинг алоҳида таъкидлашича, сўзловчи ўз нутқининг ташки шаклига эътибор бера бошлаши, лисоний ифода имкониятларини баҳолашга ўтиши билан тилнинг эстетик вазифаси ўзининг бошланғич кўринишида намоён бўлади, яъни сўзловчи нимани ифодалашнигина эмас, балки айни шу «нима»ни қандай ифодалашни ҳам муҳим деб ҳисоблашидан бошлаб тилнинг бу вазифаси ишга тушади. Жонли сўзлашув, кундалик мулоқот жараёнидаги кўпдан-кўп ўткир ҳазиллар, латифанамо кулгилар, чуқур маъноли сўз ўйинлари, кимларгадир тақлид қилишлар ва ҳоказо ҳолатларда

¹ Гореликова М.И., Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста.-М: Русский язык, 1989, с-5.

² Шмелов Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях.-М: Наука, 1977, с-35.

хам тил белгиси, унинг бадиий-ифода имкониятларига ўз-ўзидан диққат қилинадики, бунда тилнинг эстетик вазифаси яққол намоён бўлади.

Бу муносабат билан Д. Н. Шмелев қуйидагиларни ёзади: «Тилнинг эстетик вазифаси, албатта, сўзлашув нутқида ҳам доимий равишда намоён бўлади. Лекин барибир бу вазифани сўзлашув нутқида етакчи деб бўлмайди, бадиий матнларда эса тил ҳамиша айни шу алоҳида вазифаси билан иштирок этади (бу вазифа, албатта, тилга, унинг барча кўринишларига ҳамиша хос бўлган коммуникатив вазифасини чекламайди, балки уни ўзига хос бир шаклда трансформация қилади)».

Демак, тилнинг эстетик вазифаси бутун ўзига хослиги ва мураккаблиги билан, албатта, коммуникатив вазифани ҳам трансформация қилган, бадиий манфаатларига тўласича хизмат қилдирган ҳолда бевосита бадиий нутқда намоён бўлади. Умумхалқ тилидаги барча бирликлар бадиий тилда у ёки бу даражада эстетик қиммат касб этади.

Мурожаат бирликлари ва уларнинг матни шакллантириш имкониятлари. Мурожаат бирликлари кундалик ҳаётимизда, нутқ фаолиятида – нутқ жараёнида кенг қўлланиладиган, ўзаро алоқа аралашувга фаол хизмат қиладиган, сўзловчининг тингловчига бўлган муносабатини ифодалайдиган, ўзида турли модал маъноларни ташийдиган ўткир, таъсирчан воситадир. Мурожаат бирликларидан нутқда тингловчи эътиборини тортиш, хитоб қилиш, ундаш каби мақсадларда фойдаланилади. Бундай бирликларда сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги яқинлик, ҳурмат, ишонч; масофа (субординация), ҳурматсизлик, ишончсизлик каби коммуникатив муносабатлар ҳам ифодаланган бўлади. «Шунга кўра доимийлик белгисига эга бўлган мурожаат бирликлари нутқда аппелятив (хитоб ва мурожаат орқали мулоқотни бошлаш), коннотатив (субъектив муносабат – салбий ва ижобий муносабатларни ифодалаш), эмотив (хиссий муносабат) функцияларни бажаради.»³ Мисоллар: - Маликам,- дебди жаҳл отига миниб. – Сизга руҳсат! Салтанат хазинасидан ўзингиз учун энг қимматли нарсани олинг-да юртингизга жўнанг! (Ў.Ҳошимов) Ҳой, овсар! Босар-тусарингни билмай қолдинг-ку! (С.Аҳмад). Ойиша, Ойиша, Ойиша она, Нечун кўзларингдан оқар маржон ёш. (А.Орипов) Келтирилган биринчи мисолдаги «маликам» мурожаат бирлиги аппелятив-хитоб, мурожаат қилиш орқали ўзаро мулоқотни бошлаш вазифасини бажармоқда. Иккинчи гап таркибидаги «овсар» мурожаат бирлиги камситиш, ҳақорат каби шахсий муносабатни ифодалаш орқали коннотатив вазифани бажарган. Учинчи гапда сўзловчининг эмоционал муносабати такрор қўлланувчи «Ойиша она» мурожаат бирлиги орқали яна-да аниқ ифодаланган. Мурожаат бирликларининг бадиий матндаги қўлланилишини ўрганишда ким, кимга, нимага, қандай ҳолатда, қандай нутқий вазиятда мурожаат

³ Бу ҳақда қаранг: Аҳмедова Н.Ш. Ўзбек тилида мурожаат бирликлари. -Тошкент, НД.

қилинаётганлигига эътиборни қаратиш керак бўлади. Мурожаат қилинаётган баъзан нарса-буюм бўлиши ҳам мумкин. Масалан:

Аё, сарв! Юксакларга интилмокни бизга ҳам ўргат!

Ай, ғунча! Ўзликни намоён этмокни ўргат! (Ж.Румий)

Таҳлилда бунинг сабаби аниқланиши талаб қилинади. Ёзувчи ёки шоирнинг мурожаат қилишдан мақсади ва бадиий нияти нимадан иборат эканлиги, мурожаат бирликларидаги денотатив ва коннотатив маънолар ҳақида мулоҳаза юритилади. Адабиётшуносликда мазкур усул риторик мурожаат атамаси остида ўрганилади. Риторик мурожаатда риторик сўроқда бўлгани каби жавоб талаб қилинмайди, балки, «объектга эътиборни кучайтиради ва китобхонда бирор муносабатни уйғотади». Асосан, «шоирнинг поэтик нутқда ўзи хоҳлаган интонацияни – тантанаворлик, кўтаринкилик, ғазабкорлик, кесатиш кабиларни ифодалашда» кенг фойдаланилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. М.Йўлдошев. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари Тошкент, 2007
2. Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев ҳикояларининг бадиий-услубий ўзига хослиги. – Т., НДА, 2000. – 23 б.
3. Жамолхонов Ҳ. Йўлдашев М. Бадиий матннинг лисоний таҳлили (Маърузалар матни).–Т., ТДПУ., 2000.
4. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. –Т: «Ўқитувчи», 1995.